

УДК 82.09:821.111

Анастасія Церковна
Житомирський державний університет ім. І. Франка

ЛІМІНАЛЬНИЙ ДИСКУРС ІМАГОТЕМИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ В АНГЛІЙСЬКІЙ ПОДОРОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДОБИ РОМАНТИЗМУ

Межовість хронотопу Волині утворює лімінальний рівень її імаготеми. Простір Правобережної України інтерпретувався англійськими мандрівниками ні «своїм», ні «чужим». Лімінальний, офіційно невизначений простір етнічних українських земель в інтерпретації англійських мандрівників набув рис художньої умовності, міфічного вимислу.

Ключові слова: імагологія, лімінальність, англійська подорожня література, романтизм, образ українсько-польського пограниччя.

Graniczność czasoprzestrzeni Wołyniu stwarza poziom liminalny jej imago-tematu, angielscy wędrowcy obszar Ukrainy Prawobrzeżnej nie interpretowali jako «swoj», zarówno jak i «cudzy». Liminalna, oficjalnie nieokreślona przestrzeń etnicznych ziem ukraińskich w interpretacji angielskich wędrowców zyskał cech umowności artystycznej, wymysłu mitycznego.

Słowa kluczowe: imagologia, liminalny, angielska literatura podróżna, obraz pogranicza ukraińsko-polskiego.

The betweenness of Volyn chronotope creates liminal level of its imagotheme, the space of Right-bank Ukraine was interpreted as «betwixt and between» for English travellers. Liminal, unofficial space of ethnic Ukrainians in English travellers representation became mythological and literary conditionality.

Key words: imagology, limanality, romanticism, the image of Ukrainian-Polish Borderland, English travel literature.

Із появою прихильників політики імперіалізму з'являються ідеї, які роз'єднують поняття агресивної експансії частини території інших країн та колоніальний устрій. Взаємозв'язок між метрополією та колонією інтерпретуються як допомога культурно вищої, прогресивнішої нації менш розвинутим етносам, яким надається протекція [5]. Один із англійських мандрівників Е. Мортон у «Подорожі до Росії, та резиденцій у Санкт-Петербурзі та Одесі» зауважив про англійський народ як такий, що «значно перевищує інші у своїй моральній досконалості» [10, с. 469], а головну мету мандрівки вбачав у «висвітленні правди про деспотизм» [10, с. 7] у Російській імперії. Власний колоніалізм розцінювався англійськими ідеологами в контексті гуманної, добровільної допомоги одному народові іншим у той час, коли відчутний деспотизм Російської імперії, існування кріпацтва, бідність сіл розглядалися поза межами культурної «допомоги» та морально-етичного вдосконалення залежних націй. Р. Рембл у «Мандрівних думках та заміток у Росії та Польщі» (1836) порівняв російсько-польські взаємозв'язки з відносинами між Англією та Ірландією. Англієць зауважив, що «Росія забирає у Польщі все, даючи натомість рівність у вирішенні державних питань» [11, с. 189] у

той час, коли «Ірландії і близько не надається статус того ж рівня» [11, с. 189]. Острівний характер Англії, виходячи з теорії географічного детерамінізму, зумовив відусобленість англійців, невміння вступати в прямий діалог із представниками інших етносів, зверхність по відношенню до мешканців менш розвинутих країн.

У подорожній літературі доби романтизму статусу лімінальності як перехідного з одного стану в інший, що частково передбачає стадію деструктивності, втрату визначеності, набуває як автообраз мандрівника, так і гетерообраз мешканця українсько-польського пограниччя. З боку імагологічного протиставлення «свій» / «чужий» автообраз автора набуває під час подорожі ознак межовості. Під час перебування мандрівника в дорозі він є медіатором у діалозі двох культур. «Чужинність» як визначальна риса рефлексії подорожнього змінюється на «іншість» з появою розуміння реалій життя відвідуваних країн.

Лімінальність імаготипу мешканця помежів'я в англійській подорожній літературі підсилювалася конфесійними відмінностями православної Російської імперії та католицької Польщі. Д. Т. Джеймс зазначив, що «офіційною релігією Польщі був католицизм» [9, с. 313], а Р. Рембл писав: «Російська, польська та угорська мови походять зі спільної словянської, яку тепер використовує Росія для богослужінь, у той час, коли Польща послуговується латинською абеткою» [11, с. 182]. Греко-католицизм, присутність на території «російської Польщі» [9, с. 313] православних церков, домінування єврейського населення доповнює образ лімінального гібридного середовища і створює мотив природної людини, вільної від влади церкви, яка присутня усюди на території Російської імперії і виражена у монументальності та величі церков, великій кількості священних реліквій, пишності християнських православних обрядів, які, на думку Д. Т. Джеймса, були направлені на демонстрацію гріховності простої людини та сили влади над нею.

Український національний одяг, у який вдягнені учасники весільного обряду, свідком якого стає Д. Т. Джеймс під час перебуванні у Новограді-Волинському, помітний для автора завдяки яскравим блакитним, червоним кольорам костюмів. Веселість та безтурботність, охайність та поголеність чоловіків, гостинність та великодушність мешканців Волині стали елементами створеного англійським мандрівником образу експресивного, сенсильного, кордоцентричного етносу, наближеного до природного порядку речей, основні ментальні риси якого у колоніальній парадигмі співвідносяться із культурами фемінного типу, носіями яких є поневолені нації.

В художній рефлексії українсько-польського пограниччя англійськими мандрівниками доби романтизму присутні етноцентричні погляди на «чужу» культуру. Пізнання незнайомого «іншого» відбувалося крізь призму самоусвідомлення власного культурного середовища. Гетеро та автообрази утворили дихотомічне взаємозалежне художнє середовище, у якому автор створив літературну рефлексію хронотопу країн, територію яких він відвідував. Професор М. Беллер зазначив, що «неможливо відокремити, що у нашому ставленні є споконвічним, заснованим на чистому досвіді, а що залежить від культурно набутих і накопичених образів» [6, с. 7]. Імаготема українськості в англійській подорожній літературі доби романтизму є умовною художньою деталлю. Англійські мандрівники інтер-

претували пограничні землі як частину етнічної Польщі, що входила у склад Російської імперії. Будь-яку відмінність від ментальних польських рис пояснювали узурпацією російської влади або багатоетнічністю межових територій. Топонім «Україна» (Ukraine) та похідні від нього «український», «українець» (Ukrainian) у подорожніх щоденниках Д. Т. Джеймса, Е. Мортон, Т. Елкока, Р. Рембла прибутні в одиничних випадках і використовувався авторами на позначення реалій козацького життя. Образ козацтва як вільнодумних бунтарів мав романтичну естетику оспівування людської свободи і в описі етнічного українського простору ототожнювався з поняттям «Україна».

Образ кордону як відмітки про завершення подорожі однією країною і початком шляху в іншій набуло значення умовного сигналу у зміні парадигми опису «чужого» на іншого «чужого». Д. Т. Джеймс чітко виділяв момент перетину кордону між Росією та Польщею: «Є щось настільки огидне в порядках і манерах нижчих класів росіян (з якими мандрівники стикалися на своєму шляху), що я зізнаюся: відчуття, яке ми мали до них було більшим, ніж просто неприхована жалість, і я впевнений, що знайдеться не одна людина, яка привітала себе з тим, що перетнула кордон з Росією» [9, с. 365]. Автор, що потрапив до схожого культурного простору, який є територіально та ментально наближеним до західної цивілізації, рідної для англійця, інтерпретував росіян у більш відвертій та нижчій формі, ніж це було безпосередньо під час подорожі етнічно російськими землями. Е. Мортон у «Подорожі до Росії...» образ кордону між етнічними областями Російської імперії розмитий та нечіткий, їх перетин має риси фактографізму, перелічення місць на шляху до «цивілізації», хоча автор і відмічав поліпшену ситуацію у польській частині імперії: «Польська частина має кращу архітектуру, а населення майже все зайняте торгівлею» [10, с. 434]. Пограничність як ознака транскультурності під час змалювання жителів Волині розширила своє значення до кордону між двома різними культурними світами: «Захід — Схід», «європеець — не європеець», «маскулінність — фемінність», «метрополія — колонія». Межа з імагологічно «чужим» і «ворожим» окреслює полікультурність території українсько-польського пограниччя, її амбівалентність, спричинену геополітичною невизначеністю.

Автори англійських подорожніх щоденників плутають офіційну приналежність територій із їх культурною своєрідністю. Тісний культурний зв'язок між слов'янськими етносами, взаємопроникнення та постійний міжнаціональний діалог посередництвом частих людських міграцій (дорогою Д. Т. Джеймс часто зустрічає торговців, подорожуючих людей, мешканців етнічно «не своїх» територій) призвели до створення англійським мандрівником художнього образу єдиної мультинаціональної територіальної моделі.

Е. Мортон перебував на Волині після відвідин півдня сучасної України на шляху додому. Хронотоп українсько-польського помежів'я та гетерообраз його мешканців знаходяться на периферії образної системи «Подорожі до Росії...». На відміну від «Щоденника...» Д. Т. Джеймса, оповідна манера «Подорожі до Росії...» Е. Мортон монотонна та суб'єктивна. Опис урбаністичних пейзажів та природи обмежувався розповіддю про характер вулиць та доріг, інтер'єр кімнат у готелях

та якість поштових послуг: «Єдиною перевагою російської пошти над англійської була її ціна! У шість разів дешевше, ніж в Англії!» [10, с. 442].

Англійські мандрівники рефлектують територію Правобережної України як частину Російської імперії, що має польське походження, а населення як мультинаціональний етнос. Д. Т. Джеймс використовує поняття «російська Польща» для територій україно-польського пограниччя [9, с. 313], а Е. Мортон називав Правобережжя «польською частиною» Російської імперії [10, с. 434]. Д. Т. Джеймс пояснював своєрідність культури мешканців українсько-польського поміж'я довгими роками російського впливу на мешканців цих територій [9, с. 366]. Тісні міжкультурні зв'язки між сусідніми етносами сприяють їх інтеграції та створенню гібридного, полікультурного простору, мешканці якого фігурують як носії суміжних національних рис.

Д. Т. Джеймс створив етнообраз «дикої Волині», яка перебувала на межі існування у місті та життя на монотонних зелених просторах: «Ми не помітили нічого, крім безкінечних повторень того, що вже бачили: просторий край зерна, який де-не-де урізноманітнюють зелені пагорби та перетини маленьких річок» [9, с. 407]. Пряма залежність культури та висоосвіченості народу із його духовністю, а урбаністичність як ознака високорозвиненості змістила образ мешканця Правобережної України на периферію дихотомії міста та природи. Е. Мортон схоже до свого попередника відмітив краще обслуговування у поштових відділеннях «польської частини імперії», розвиток торгівлі та підприємницької діяльності, але скаржився на однотипність навколишнього світу: «Степ, за винятком декількох пагорбів, простягався вперед з незмінною монотонності» [10, с. 429]. Англійські мандрівники схилилися до виокремлення особливих рис імаготемати українськості як особливої етнічної сутності, серед яких була дикість як детермінантна ознака наближення до природи та антомомічна до цивілізованості автообразу. Особлива увага та прискіпливість до послуг поштових відділень, комфорту кімнат для ночівлі Е. Мортон у «Подорожі до Росії...» набувало рис туги за рідним культурним простором, створюючи лейтомтив романтичної самотності та розчарованості у світовому порядку речей.

Веселість та безтурботність як основні риси імаготипу мешканців Волині, який описував Д. Т. Джеймс у «Щоденнику...», у Е. Мортон змінилися на нав'язливість та надмірну балакучість євреїв-торговців й інертність українців. Образ іудейського населення Правобережної України у «Щоденнику...» Д. Т. Джеймс виокремлював з-поміж місцевого населення: «Перетнувши кордон з Польщею (мається на увазі Волинська губернія. — А. Ц.), вірите ви чи ні, ми побачили край, в якому кожен будинок належав євреям» [9, с. 358]. У «Подорожі до Росії...» Е. Мортон писав, що «євреї формували значну частину населення, яка монополізувала практично всі галузі торгівлі» [10, с. 444]. Обидва англійських мандрівника виділяли відмінні риси в їх зовнішньому вигляді, манері спілкуватися, веденні господарства тощо, проте за територіальною ознакою інтерпретували єврейське населення як етнос в етносі, який є невід'ємною частиною пограниччя, її особливістю.

У Житомирі Д. Т. Джеймс подорожував в особливий для іудеїв день — суботу. Описуючи життя цього народу, мемуарист виділяв стереотипні риси: розум, кміт-

ливість, підприємливість тощо, протиставляв надмірну активність іудеїв інертності мешканців Волині: «Вони задавалися єдиними у цьому регіоні людьми, які перебували у стані активності, займалися усіма видами професійної діяльності, були присутні у кожній сфері торгівлі» [9, с. 358]. Особлива доглянутість та багатство одягу єврейських чоловіків та жінок виділяло їх з-поміж іншого населення: «Елементи їхнього вбрання, яким вони дуже пишаються, коштують подекуди чотириста дукатів, кращі з них привезені з Константинополя» [9, с. 359]. Заможність зовнішнього вигляду звичайних жителів міст українсько-польського пограниччя наближає їх до представників західного типу культури і протиставлена бідності та неохайності інших мешканців Російської імперії, які жили у бідності, важкій праці та бруді [9, с. 143]. Мову, якою іудеї читають Талмуд у синагозі, Д. Т. Джеймс інтерпретував як «плутанину декількох мов» [9, с. 360], не надаючи іудеям власної мовної відмінності. В описі земель українсько-польського помежів'я єврейське населення набуває рис єдиного імаго типу разом з місцевим населенням. Територіальна ознака є визначальною для виокремлення націй, поділяючи єдину територію проживання з українцями та поляками, євреї співвідносяться з ними і доповнюють образ мешканця пограниччя як представника однієї етнічної сутності.

Е. Мортон описував присутність євреїв на всіх етапах подорожі Правобережжям як водіїв, працівників пошти, торговців, провідників тощо. Образ усіх окремих іудеїв узагальнюється в єдиний етнообраз іудея-супровідника, який знайомить мандрівника з навколишнім світом, який є «чужим» для англійця і не зовсім «своїм» для етнічно неоднорідного населення пограниччя. На відміну від Д. Т. Джеймса, який рефлектував відвідані землі в контексті їх державної приналежності, Е. Мортон розрізняв етноси, що мешкали на території помежів'я, описуючи общини вірмен, турків, молдован, євреїв та росіян. Єдність хронотопу в «Подорожі до Росії...» виключається розрізненістю етнообразів, які не узагальнюються в єдиний образ мешканця Російської імперії. Чужинність часопростору породжувала лейтмотив ностальгії за рідною землею. Позитивні судження про життя Правобережної України обмежувалося описами природи та короткими зауваженнями про величне минуле. Наприклад, опис Острогу як міста зі славним минулим, яке «живе в стані занепаду, показуючи лише згадки минулого значення» [10, с. 444] тісно переплелось із образом євреїв, що заселили місто. Образ міста-примари доповнилося антономічним протиставленням релігійної неоднорідності. Е. Мортон називав Острог містом, яке «належить греко-католицькій церкві» [10, с. 444] та «є визначним місцем, де надрукували першу Біблію слов'янською мовою». Іудаїзм та християнство утворювали дихотомічну єдність двох світів, створюючи мультиетнічний образ культурного простору пограниччя, яке займало лімінальну позицію в імагологічному протиставленні «свій» – «чужий».

Е. Рінан у лекції 1882 року «Що таке нація?» висловив думку, що «сучасна нація — це ніщо інше як історичний результат серії фактів та збігів» [12, с. 159]. Літературний образ етнічної сутності також не є статичним. Він детермінується низкою чинників, серед яких: літературна доба, особливості національної літератури, до якої належить автор, нелітературні стереотипи, що впливають на діалог між двома культурами тощо. Відсутність державності на території етніч-

ної України унеможливило інтерпретацію мешканців цього простору як окремої національної спільності, висунувши імаготему українськості на периферію культурних зв'язків.

У низці англійських подорожей етнообрази узагальнюються у єдиній парадигмі англійських літературних стереотипів, визначаючи не національність як таку, а створюють художній троп, образ етносу, який утворював лімінальний рівень в імагологічному протиставленні «свій» — «чужий». Для англійського мандрівника, представника західного типу культури мешканець українсько-польського пограниччя переносився із позиції «чужого», «потенційно ворожого» у позицію трохи «іншого», представника суміжного етносу, який увібрав риси як західного ментального світу, так і східного.

Автообраз у «Подорожі до Росії...» — це узагальнений образ ідеального суспільства. Мотив дороги тісно переплітався з романтичним пошуком шляху до казкової країни, якою у «Подорожі до Росії...» виявилася для автора Англія. Ідеалізація автообразу та туга за домівкою перенесла буквально повернення мандрівника до «свого» культурного простору у площину міфічної подорожі до раю, яка відбувається крізь важкі перешкоди: бруд, невихованість зустрічних людей, галасливість, монотонність та «найгірші дороги з усіх, що доводилося бачити» [10, с. 445]. Художність оповідної манери автора «Подорожі до Росії...» виявляється у мінімізації відомостей про країни та етноси, що відвідує автор. На відміну від «Щоденника...» Д. Т. Джеймса, Е. Мортон описував власні почуття, створюючи інтимний трансцендентальний світ власного «я».

Межовість хронотопу Волині утворює лімінальний рівень її імаготем, простір Правобережної України інтерпретувався англійськими мандрівниками ні «своїм», ні «чужим» («betwixt and between»). Відсутність власної державності на українських землях унеможливило рефлексію феномена українськості як ознаки окремої національності. Лімінальний, офіційно невизначений простір етнічних українських земель в інтерпретації англійських мандрівників набув рис художньої умовності, міфічного вимислу. Фактографізм, чіткість, описовість стилю під час перебування на території держав-народів змінювалася на художність з появою вставних оповідей з історії етносів, їх легенд, традицій, обрядів, дикості навколишньої природи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамова И. И. Значение «Гранд-тур» в образовании и воспитании джентльмена [Електронне джерело] / И. И. Абрамова. — Режим доступу до ресурсу : http://vestnik.yspu.org/releases/pedagoka_i_psichologiy/32_6/
2. Будний В. Порівняльне літературознавство / В. Будний, М. Ільницький. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 432 с.
3. Локк Д. Мысли о воспитании / Д. Локк // Педагогические сочинения. — М. : Учпедгиз, 1939. — С. 67–302.
4. Лотман Ю. К вопросу об источниковедческом значении высказываний иностранцев о России / Ю. Лотман // Сравнительное изучение литератур: Сб. статей к 80-летию академика М. П. Алексеева. — М., 1976. — С. 125–132.

5. Чайковська О. В. Політика британського колоніалізму в другій половині XIX ст. / О. В. Чайковська // Вісник Київського міжнародного університету. — К. : КиМУ, 2010. — Випуск 10. — Електронний ресурс. — Режим доступу : <http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/10/15.htm>
6. Beller M. *Imagology: The Cultural Constractions and Literary Representation of National Character* / M. Beller, J. Leerssen. — Amsterdam, 2007.
7. Hurd R. B. *Dialogues on uses of foreign travel* / R. B. Hurd // *The Works of Richard Hurd, Lord Bishop of Worcester*. — London : Printed for T. Cadell&W. Davies, 1811. — P. 85–189.
8. James J. T. *Journal of a Tour in Germany, Sweden, Russia, Poland, during the years 1813 and 1814 by J. T. James, Esq. student of Christ Church, Oxford*. — Vol. I. Third edition. — London : John Murray, Albemarle-stkelt, 1817. — 470 p.
9. James J. T. *Journal of a Tour in Germany, Sweden, Russia, Poland, during the years 1813 and 1814 by J. T. James, Esq. student of Christ Church, Oxford*. — Vol. II. Second edition. — London : John Murray, Albemarle-stkelt, 1817. — 435 p.
10. Morton E. *Travels in Russia, and a Residence at St. Petersburg and Odessa in the Years 1827–1829* / E. Morton. — London : Longman, Rees, Orme, Brown, and Green, Paternoster-Row, 1830. — 486 p.
11. Ramble R. *Travelling opinions and sketches in Russia and Poland* / R. Ramble. — London : John Macrone, 1836. — 226 p.
12. Renan E. *What is a nation?* [Електронний ресурс] / E. Renan. — Режим доступу до ресурсу : http://historycourses.weebly.com/uploads/8/0/0/5/8005631/renan_what_is_a_nation.pdf